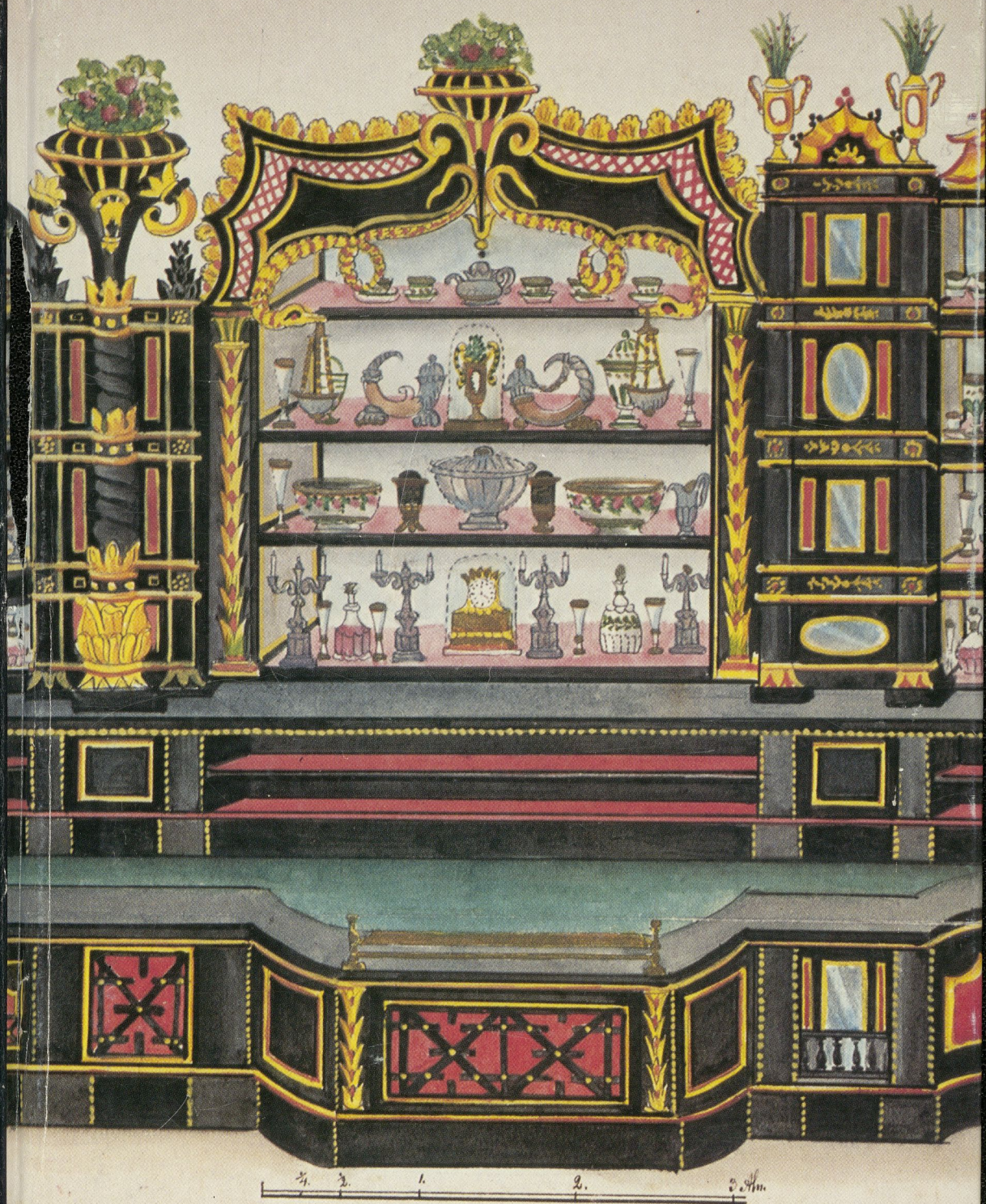
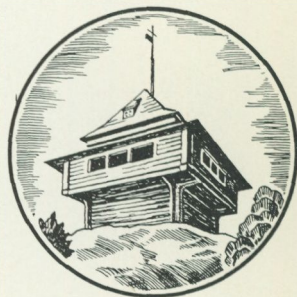

Fataburen

1975

FÖR TJÄNSTEBRUK

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktion: Christian Axel-Nilsson, Nils Erik Bæhrendtz, Mats Rehnberg,
Skans Torsten Nilsson

Pärmens färgbild: Detalj av butiksinredning, två varianter. Ur en handritad
och akvarellerad mönsterbok som tillhört stockholmssnickaren Friedrich
Rambach, verksam 1834–1861. Se uppsatsen sid. 35.

Tryckt hos Berlingska Boktryckeriet, Lund 1976
ISBN 91 7108 097 X

Träguden från Ottfjället

Rolf Kjellström

Samernas seitar

Religionen har spelat en stor roll i samernas kultur. Man gav uttryck för sin tro på många olika sätt. Bl.a. offrade man på särskilt utvalda platser. Här kunde speciella, huvudsakligen naturformade föremål av sten eller trä, s.k. seitar, stå i centrum för den religiösa aktiviteten. Säkerligen har lappmarkerna rymt många sådana föremål av båda materialen, men det är framför allt de av sten som bevarats till eftervärlden. Troligen har också de varit vanligast.

Belägg för seitar av sten finnes från hela det svensk-samiska området, medan träidolerna mest är kända från samernas södra och centrala områden. Det är emellertid få av dessa som bevarats bl.a. därför att de har haft svårare att stå emot väder och vind. En del har förmodligen förmultnat och andra torde medvetet ha förstörts av nitiska missionärer enligt Åke Hulcrantz. Några har förstörts på annat sätt. En sagesman från Tärna socken berättade t.ex. i år (1975) hur en viss flicka i början av seklet, i samband med att hon skulle göra upp eld ute, hade använt ett lätt skulpterat trästycke som bränsle utan att förstå att det rörde sig om en träidol.

Stenseitarna har med två undantag fått behålla det utseende som naturen givit dem. Även träbelätena, mest i form av stake eller påle, har haft en ursprungsform formad av naturen, men sedan har denna grundform kunnat utsättas för mänsklig bearbetning. Inte sällan synes träidolerna ha fått en mänsklig form, även om de mänskliga dragen endast antytts mycket lätt. Utseendet på de lapska träbelätena

förevisar likheter med bl.a. sibiriska guda-bilder.

Tidigare fynd

Redan i 1693 och 1720 års inventarium för Antikvitetsarkivet noteras lapska träidoler, men dessa föremål synes, med ett undantag, ha förkommit. Några fynd som påminner om de samiska träidolerna har också gjorts utanför de egentliga sameområdena. Två av dessa fynd – från Sundborn i Stora Kopparbergs socken i Dalarna respektive Nordmyra by i Njutångers socken i Hälsingland – ligger inte längre bort från samernas kända vistelseorter, än att ett direkt samband med lapsk kultur mycket väl kan tänkas. Ett fynd från Alvastra i V. Tollstads socken i Östergötland är ur denna synpunkt mer svårförklarligt, men dessa figurer behöver inte nödvändigtvis knytas till den samiska idolkulten.

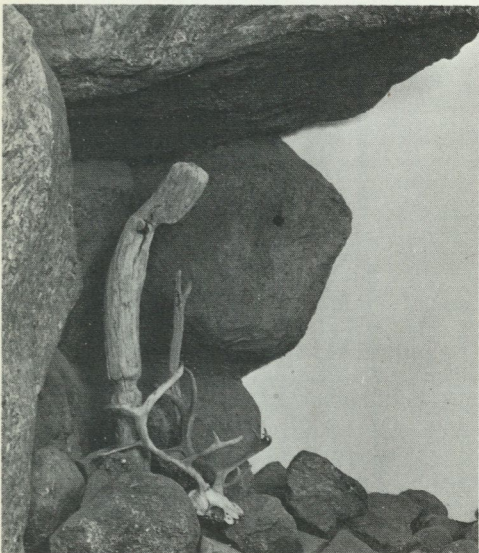
Odiskutabelt samiska är emellertid två träidoler funna 1871 på en offerplats i Melkfjell vid Umbukta i Norge, gränsande till Tärna socken i Västerbottens län. På dessa stavformiga träbeläten har huvudet markerats med en knopp och bålen med horisontella skårar. I Norge har också tre bearbetade träidoler återfunnits i en grotta vid Trampdal, Ibestad.

I Sverige har också två träbeläten tillvaratagits, vilka båda förvaras på Nordiska museet. 1925 påträffades ett träbeläte i en grotliknande bildning under två väldiga stenar. Fyndplatsen ligger vid Ailesjaurejokk eller Ailesjokk vid Överstjuktan i Sorsele socken, Västerbottens län. På denna träidol har mun och ögon markerats med

1. Träbeläte från Ailesjokk, Överstjuktan. Nu i Nordiska museet.

2. Träbeläte och offerklyka från Risentjakk, i Marsfjällsmassivet. Rekonstruerad uppställning i Nordiska museet.

borrade hål och bålen bildas av stammen och markeras genom runtgående skårar. En utskjutande gren får tolkas som arm. Framtill syns också två utskurna kryss. Likheter föreligger mellan detta föremål och ett från Melkfjell men även med fyndet från Alvastra. Likheter föreligger även med av Samuel Rheen 1671 avbildade träbeläten föreställande guden Tor.

Det andra kända fyndet av en samisk träidol överlämnades 1919 som gåva till Nordiska museet av upphittarna, samerna Torkel Thomasson och Andreas Wilks. Fyndplatsen var en halvöppen grotta under en utskjutande takhäll vid Risentjakk i Marsfjällsmassivet, Västerbottens län. På denna idol framträder den antropomorfa karaktären och man kan tydligt urskilja huvud, hals, överkropp, midja och underkropp. Med den naturligt krökta stammen har bilden kommit att få en mycket vacker form.

Traditioner om träidoler

De traditioner som insamlats om träidoler uppges bl.a. att platsen för en träseites placering – i enlighet med de två samiska träbelätena på svenskt område – kunde vara under ett klipputsprång eller på en grottiliknande plats – gärna med seiten placerad mot solen. Föremålet kunde gärna ha utsatts för lätt bearbetning.

Från Sirkas uppges en sagesman, att seiten oftast stod bland stora stenar. En uppgift från Vilhelmina norra sameby hävdar, att seiten stod stödd med stenar kring nederändan. En uppgift från Umbyn är av speciellt intresse, nämligen att träföremålet kunde tagas fram eller gömmas allt efter behov. Klart är också att seitarna placerades ofta på sådana ställen som naturmässigt klart skilde sig från omgivningen.

Eftersom de få säkert samiska träidolerna i Sverige påträffades för ett halvt århundrade sedan, var förutsättningarna för att på 1970-talet göra liknande fynd dåliga. Detta till trots fick jag emellertid en stark känsla av att det ändå kunde röra sig om

ett sådant unikt fynd, när ett föremål beskrevs vid en telefonkontakt som 1972 togs med Nordiska museet av en i Ottsjö periodvis bosatt person, fru Dorothy Waldenström. Redan dagen efter det att denna kontakt togs, befann jag mig på fyndplatsen.

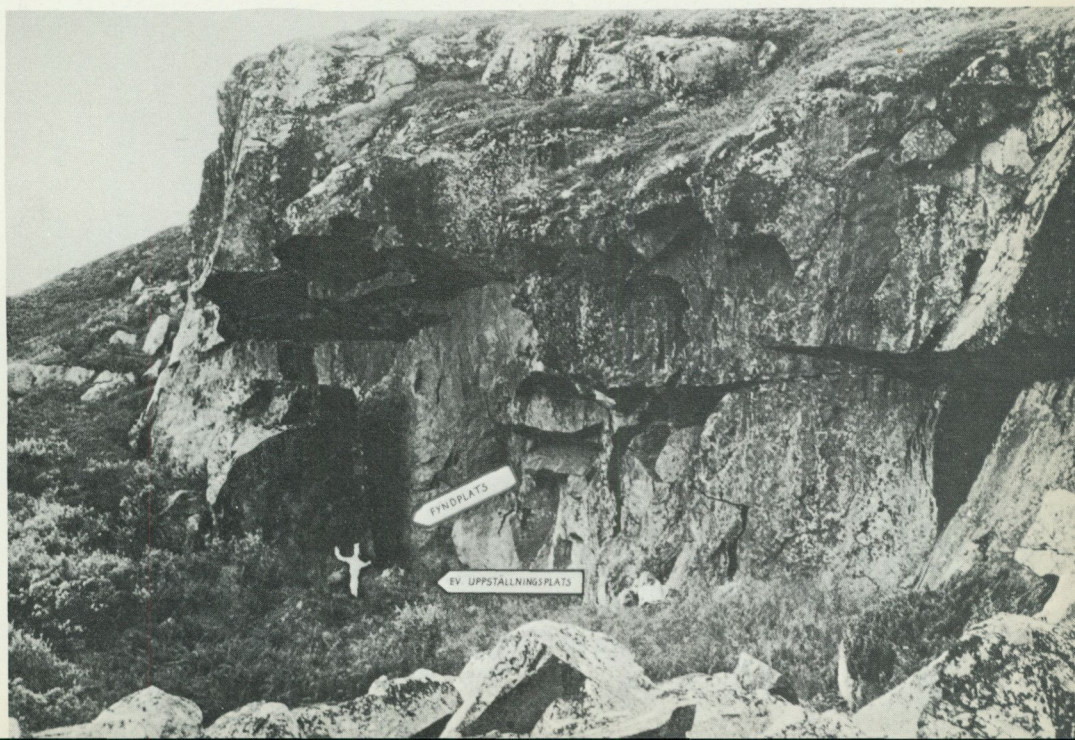
Fynd och fyndplats

Bakgrunden var den, att 1969 hade tre vaksamma ungdomar från Ottsjö, Jan Erik Göransson, Petter Eriksson och Per Henrik Persson, i samband med jakt på Ottfjället påträffat ett föremål av okänd identitet.

Fyndplatsen ligger inom Undersåkers socken i Jämtland samt med Ottsjö och Vålådalen som närmaste bosättningsområden. Föremålet påträffades alltså på norra Ottfjället, närmare bestämt vid Rekhuvudet och dess sydvästra del mot Bottenslagan. Här finns ett brant parti i berget, ca

3. Träidolen från Ottfjället. Nu i Nordiska museet.

4. Fyndplatsen (bergsskrevan) och den eventuella uppställningsplatsen markerade. Foto Rolf Kjellström, Nordiska museet.

900 m över havet. Bergbranten är ca 40 m lång och 5–10 m hög (NNV–SSÖ riktning). Själva fyndplatsen utgör en klyfta mellan ett utsprucket block och bergväggen, ca $6 \times 0,5$ m (N 30°västS 30°öst) och 4–5 m högt med öppning mot SSO. Klyftan är belamrad med nedrasande mindre sten och belägen i NNV:stra änden av bergbranten. Klyftan täcks upptill av ett 2–5 m brett överhäng, varför klyftan och platsen närmast helt är försedd med "tak". På fyndplatsen återfanns också några bitar gammalt virke, delvis bearbetat, samt näver.

På platån omedelbart framför klyftan finns en upphöjning, 5×4 m (NNV–SSÖ) och 0,3–0,4 m hög. Denna är övertorvad med i inre delar mycket talrika stenar i ytan (delvis röseliknande), 0,2–0,4 m stora. Även denna ligger helt under överhänget. Upphöjningen kan, enligt K.-G. Seling, vara naturlig men möjligen också anlagd.

Föremålet är 93 cm långt, 7–18 cm brett vid stammen samt har en totalbredd på 67 cm. "Armarna" går ut 22 resp. 31 cm från stammen. Föremålet har varit utsatt för bearbetning även om trädstammen i stort är naturlig. Bearbetning har skett vid den uppåtvända grenen samt vid flera utväxter på stammen, vilka kapats. Nederdelen på stammen är uppblött och har ett utseende som klart antyder att föremålet stått i marken eller på annat sätt dragit fukt till sig under lång tid. Om föremålet har haft en permanent uppställningsplats, och ej bara framtagits då och då, kan denna plats tänkas ha varit framför klippan vid upphöjningen. Här har föremålet haft en central plats och stått skyddad under den slutande blockhällen. Det är alltså möjligt att föremålet flyttats vid något tillfälle från sin förmodade uppställningsplats till fyndplatsen några meter längre bort.

Tolkning av fyndet

Som torde framgå av foton från fyndplatsen är läget i stort mycket säreget. Beträffande träidolens placering i en grotliknande öppning föreligger överensstämmelse mellan det nya fyndet och tidigare gjorda fynd

6. Det markanta överhänget ovanför fyndplatsen framgår av denna bild. Foto Rolf Kjellström, Nordiska museet.

7. Berget har just ovanför fyndplatsen ett utseende som påminner om ett ansikte med mössa. Foto Rolf Kjellström, Nordiska museet.

liksom med traditionerna om dessa. Dessutom finns andra likheter med de traditioner som lämnats om placeringen, nämligen att seiten gärna sattes mot solsidan. Vidare är det möjligt att seiten har varit stödd med stenar runt basen.

Ytterligare ett kriterium kunde möjligen ha styrkt fyndets identitet som idol, nämligen blod eller fett på träet. Några sådana rester kunde ej återfinnas, vilket dock ej utesluter att blod och fett funnits på föremålet, då analysmöjligheterna är begränsade avseende föremål som fått stå ute så lång tid.

Närvaron av offer på platsen hade naturligtvis styrkt dess karaktär. Fynd av renkronor gjordes i så liten omfattning, att man ej kan utesluta möjligheten att dessa kommit hit på naturlig väg. Men eftersom terrängen här är relativt svårforcerad torde sannolikheten härför ändå vara mindre. Någon utgrävning har ej företagits på platsen. En sådan skulle eventuellt kunna bidra med ytterligare information.

Vad beträffar träidolens utseende så anknyter den något till vår begränsade kunskap om andra. Den har en antropomorf karaktär tack vare den bearbetning man utsatt stammen för. Med sina "armar" påminner den något om träbelätet från Överstjuktan. Vid jämförelser mellan denna och övriga träidoler kan kanske träidolen från Ottfjället uppfattas som mer stiliserad, mer lik en Kristusgestalt.

Sammanfattningsvis kan konstateras, att utseendet av föremålet och omständigheterna på fyndplatsen gör det troligt att föremålet är en träidol.

Vad ortstraditionen berättar

Ortstraditioner om äldre samiska kulturdrag har sin begränsning, då Vålådalsområdet nu bebos av samer som tidigare vistats i andra områden, och någon av de ursprungliga inhemska samerna ej längre bor i området. Det finns sålunda ingen kunskap att hämta från samer som i nedstigande led anknyter till tidigare bebyggare. Flera in-

tervjuer gjordes dock med kvarvarande och utflyttad ortsbefolkning, såväl den samiska som icke-samiska, i bl.a. Vålådalen, Ottsjö, Brattland samt Edsåsen. Flera av sagesmännen besitter kunskap om några av de samer som tidigare bebott trakten. Ingen av sagesmännen har haft någon kunskap om fyndplatsen såsom varande något för samerna heligt ställe. Däremot har man hört talas om en träidol uppsatt på annat ställe, nämligen vid Hjulåsen söder om Vålådalen och norr om Trondfjället.

Gudabilden vid Hjulåsen

I Gefle dagblad kunde man tisdagen den 10 maj 1932 läsa följande:

En gammal lapsk kultplats torde man ha funnit spåren av i närheten av den s.k. Julåsen och vid pass 1 mil söder om västra Vålådalen i Jämtland, där en person under ett klipputsprång hittat ett djupt lager aska efter eldning på marken och intill stället ett par gamla mynt, ävensom ytterligare en del tecken tydande på ofta återkommande mänskliga besök under längesedan svunnen tid. I närheten skall, enligt vad man med säkerhet vet, en lapsk avgud ha stått ännu för ett sjuttioalår sedan. Guden som utgjordes av en in i minsta detalj utskuren människofigur av tjärved, smordes av lapparna med renblod, renfett och tjära och smyckades på allehanda sätt, när tiderna voro goda. Men ibland berättas det, slog man också träbelätet med remmar eller med en piska av älghud. Träguden ifråga omnämnes ock i en av länsman Hållström i Holland på sin tid nedskriven liten krönika.

I senare tid har den lapska avguden förts bort och undagömts antagligen i någon myr. Platsen där guden stått vill man nu lokalisera till trakten närmast omkring fyndplatsen av dom gamla mynten, och utpekar härvid särskilt en hög kulle med vidsträckt utsikt alldeles i närheten. En mera ingående undersökning av stället torde framläses företagas.

Uppgiften om att träidolen var tydligt människoliknande stöds av sagesmannauppgifter, liksom att materialet var fur. Traditionen förtäljer också om bortförandet av gudabilden, och i samband därmed har en person nämnts, en same vid namn Mårten Tomasson Fjällsten, allmänt kallad Lill-Mårten.

Sagesmännen berättar att Tomasson gjorde detta, för att han tyckte att offerplatsen fick alltför stor uppmärksamhet av ovidkommande besökare samt att dessutom någon av dessa vid ett tillfälle skändat figuren.

Lill-Mårten

Mårten Tomasson finns också omnämnd i litteraturen. Bl.a. har Torsten Boberg ägnat Lill-Mårten ett kapitel i sin bok "Att ränna på björn" (1946). Intressant nog har Boberg kallat kapitlet "Kristen hedning". Tomasson var den mest originella same som Boberg kom att känna i de sydligare fjälltrakterna. Det kan nämnas, att Boberg var synnerligen initierad såväl avseende folk som natur i denna del av Jämtland.

Lill-Mårten stod, som Bobergs kapitelrubrik antyder, med ena benet i kristendomen och med det andra i gammal samisk tro. Mårten kände till var den gudabild som stått vid Hjulåsen fanns gömd. Boberg försökte energiskt under alla år att få kunskap om var gudabilden gömts. Trots att Mårten och Boberg blev färdkamrater under många och långa turer, yppade Lill-Mårten aldrig något om detta gömställe. Boberg försökte verkligen och han skriver: "Jag måste erkänna att min innersta önskan ... var att finna den gamle lapske guden och offerplatsen." Bl.a. försökte Boberg vid ett tillfälle, när Mårten talade i sömnen, att fråga om guden. Av det otydliga svaret tydde dock Boberg några ord som antydde att träidolen gömts öster om ett sund mellan två sjöar. Men i så fall vilka?

Mårtens ovilja att tala om var guden förvarades trodde Boberg berodde på två saker: dels ville han ej bli utsatt för åtlöje i en kristen tid, dels stod han under inflytande av träguden. Båda dessa saker ansåg Boberg vara anledning till Tomassons orubblika förbehållsamhet. Bobergs intresse för saken höll i sig, men när han under de sista åren av Mårtens liv ansatte honom med frågor om träguden vid Hjulåsen, brukade Mårten svara: "Du får ingenting veta! Du är för ung och för dum, och saken är för

viktig!" Mårtens hela inställning till samernas gamla religion fanns förborgad i detta svar.

Lill-Mårten och Ottfjällsguden

Uppgifterna ovan om Mårten Tomasson kan vara av intresse också med avseende på det nya fyndet på Ottfjället. Den gjorda åldersbestämningen av träidolen med hjälp av C 14-metoden, utförd av laboratoriet för isotopgeologi vid Naturhistoriska riksmuseet, visar en ålder på 65 år. Även om detta värde måste tagas med stor reservation antyder ändå resultatet att träidolen kommit till under relativt sen tid. Detta är en intressant notering med tanke på att samerna anses ha blivit kristna under 1600- och 1700-talen. Jämte andra iakttagelser vid Nordiska museets fältarbeten antyder dateringen möjligheten att drag av samernas gamla religion i vissa fall har parallellt med kristendomen levt kvar längre, än vad man tidigare utgått ifrån.

Lill-Mårten var född 1849 och dog 1924. Det är också mycket möjligt att träidolen verkligen har tillverkats av Tomasson och att den utgör ett bevis på hans uppfattning om en överempirisk verklighet. Det kan också nämnas att Lill-Mårten periodvis bodde i sin kåta c:a 700 meter från fyndplatsen.

En eller flera gudabilder?

Man har också väckt frågan om den bortförda träidolen vid Hjulåsen kunde vara identisk med den nu funna i Ottfjället. De uppgifter som har gått att få rörande träguden från Hjulåsen tyder på olikheter med fyndet från Ottfjället. Hjulåsfyndet sägs ha varit mer detaljformat, större samt dessutom av annat träslag. Samtliga källor anger nämligen Hjulåsmaterialet till fur, medan analyser av träet från Ottsjö visar att materialet är gran. Det rör sig alltså om olika träbeläten.

Länsman Hållströms krönika skulle enligt Gefle Dagblad och författaren Erik Olsson också innehålla uppgifter om träguden vid Hjulåsen. I denna lilla krönika "skrivet en

illversdag i Ottsjö den 6/3 52" (=1852) nämns emellertid inte Hjulåsen, vilket inte hindrar att krönikan är intressant ändå:

På ett ställe vid den så kallade Stormyråsen var upprättad en afgud af Gran der var offerat, nedgrefvit i Jorden Lefvande Storrenar – hornen ofvan Jord – Denna afgud Som ej Spådde god lycka blef piskat och Ristad [risad?] män andra deras gudar Som spådde god lycka blef prydd, mässing Ringar. m.m. Bonden Hemming Hindriksson och Jon Ersson i Ottsjö såg deras afgudar och viste utåf deras offerställen.

Man kan här konstatera, att träbilderna från Hjulåsen och Stormyråsen ej är identiska. Träidolen vid Stormyråsen är gjord av gran till skillnad från den från Hjulåsen. Varför Stormyråsen har angivits som varande identisk med Hjulåsen förefaller gåtfullt. Namnet Stormyråsen har ej kunnat återfinnas på några äldre kartor över det aktuella området, vilket dock i och för sig inte alls är förvånande. Ej heller har namnet kunnat beläggas av orsbefolkningen.

Länsman Hållström har själv kommenterat lägesuppgiften genom att i marginalen anmärka "Hitom Lundöret" (=Lunndörren troligtvis). Med utgångspunkt från Ottsjö ligger knappast Hjulåsen hitom Lunndörren. Lunndörren ligger rakt söder om Ottsjö men Hjulåsen väster om Lunndörren och alltså ej i linje Ottsjö–Lunndörren. Trakterna kring Hjulåsen är ej heller något utpräglat myrområde, snarare tvärtom. Myrmarker saknas dock inte längs den aktuella sträckningen. De största finns vid Vargtjärnflätet söder om Vallbo.

Även om fyndet från Ottfjället är unikt har till diskussionen kring detta förts ytterligare två träbeläten. Tillsammans torde dock dessa tre endast utgöra en liten del av de en gång i de sydligare fjälltrakterna förekommande träidolerna.

Källor och litteratur

- Boberg, T.*, Att rädda på björn och andra fjällskildringar. Upps. 1946.
- Danius, E.*, Om de hedniska lapparnas gudabilder, i Västerbotten 1926.
- Floderus, E.*, Ett träbeläte från Njutånger, i Häl-singerunor 1949.
- Hultcrantz, Å.*, Den lapska seiten, manuskript i Nordiska museets lapska arkiv (La 667).
- Kjellström, R.*, Uppteckningar från Tärna sock-en, Västerbottens län, 1975, manuskript i Nordiska museets lapska arkiv.
- Manker, E.*, Lapparnas heliga ställen, i Acta Lapponica XIII. Upps. 1957.
- Mebius, H.*, Värro. Studier i samernas förkristna offerriter. Upps. 1968.
- Mebius, H.*, Sjiele. Samiska traditioner om offer. Lund 1972.
- Oldeberg, A.*, Några träidoler från förhistorisk och senare tid, i Fornvännen 1957.
- Olsson, E.*, Min hembygd Undersåker. Östersund 1954.
- Selinge, K. G.*, Nr 96 och 97 ur inventeringsbok för Undersåkers sn i Jämtland, i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. 1973.

Summary

The wooden idol from Ottfjället

The Lapps used to perform sacrifices in special places, where naturally shaped objects of stone or wood was the centre of the religious activity. Few of those so-called seitar have been preserved. In 1972, however, a wooden object (L. 93 cm) was found. To judge by its appearance and the unique character of the location (see photo) this object must be characterized as a Lappish idol.

C 14-dating shows the age of the object to be c. 65 years. Even though this is not an exact dating, it shows that the idol must be of very recent date. Considering that the Lapps are regarded as having become Christians during the 17th and 18th centuries, the find of this idol is indeed interesting.

The find of this recent "seite" focuses the interest on a certain Lapp, Lill-Mårten. About him was told that he still had faith in the old religion. It was said i.a. that somewhere in the mountains he kept hidden a wooden idol. It is also interesting to note, that he periodically had his tent (kåta) only 700 meters from the location of the find.

Lill-Mårten still lived in the 1920s. When connecting the late date of the idol with the hearsay about Lill-Mårten, it does not seem impossible that he himself can have worshipped and perhaps made this "seite". This would suggest the possibility that traits of the old Lappish religion in certain cases can have remained-parallel with Christianity-into our century.